

DÉRY TIBOR ÉS NÉMETH ANDOR

Egy katalizátorszerep létrejötte és változásai

BOTKA FERENC

Németh Andor alakját többen megörökítették: alacsony termetét, homlokába hulló őszülő hajfürtjét, szinte eklekticizmust súroló szellemi érdeklődését, türelmes és tüske nélküli természetét.¹ Vagy éppen „csúnya halszemét” – s azt a „nem e világból való varázst”, „amely lenyűgözte mindazokat, akik érintkeztek vele”.² Mi e helyütt egyéniségének azokat a vonásait kívánjuk kiemelni, amelyek Déry Tiborhoz kapcsolódtak, s amelyek nyomán sehol meg nem nyugvó „átutazóként” volt jellemezhető.

Talán senki sincs Déry Tibor baráti körében, aki az otthontalanság, a szinte folytonosnak tekinthető helyváltoztatási kényszer tekintetében oly közel állna hozzá, mint Németh Andor. Nyolc év Bécsben és Berlinben a világháborút követően, s a háború alatt teljes elzártság a franciaországi fogságban. Majd a hazatérés után hosszabb-rövidebb kiruccanások – 1929 elején: Déryvel közösen Mihályi Ödön bogdányi birtokára, 1930–31-ben több hónapig tartó szerkesztősködés Bukarestben; majd 1932-ben ismét Déryvel, ezúttal Berlinben kísérleteznek német írásaik elhelyezésével. Végül 1939 nyara következik: újra hosszú, nyolc évig tartó emigráció – ismét francia földön. Nem szükséges különösebb számíttatás, könnyen összegezzhető: rövid pályakezdésétől eltekintve Németh Andor mindössze tizenhat évet töltött Magyarországon, kevesebbet, mint ami különféle külföldi bolyongásainak összességéből összeáll.

Talajtalanság? Rossz szellemi közérzet? Ok és okozat jóval bonyolultabb összefüggéseket takar. Ám minden valószínűség szerint igaza van a Németh-életmű legjobb ismerőjének, Réz Pálnak, aki a biztatóan induló alkotói pálya törését a dél-franciaországi Fekete-kolostorbeli fogsággal és az ezzel összefüggő megpróbáltatásokkal hozza összefüggésbe.³ Míg fogolytársa, Kuncz Aladár épen kerül ki e pokolból, és klasszikus érvényű visszaemlékezésekben állít emléket az itt eltöltött négy évnek, addig Németh Andorban nem múlnak el nyomtalanul az elszenvedett kényszerek.⁴ Korábban szabadon működő alkotói erői valamiképpen elapadnak, hogy ugyanakkor egyfajta önlebecsüléssel páro-

suló olvasási lázzá alakuljanak. Így lesz Németh Andor akarva-akaratlanul az első világháború utáni évtizedek egyik legtájékozottabb irodalmára, aki a vershez csak alkalmanként tért már vissza, s filozófiai és esztétikai tájékozottságát túlnyomórészt kritikusként hasznosította.⁵ S tegyük hozzá: nemcsak írásban. Közvetlen baráti körében – elsősorban József Attila s részben Déry Tibor esetében – „a négy szemközt elhangzó szó” útján is elősegítette alkotásaik létrejöttét.⁶ Mintegy katalizátorként működött: közvetítve bizonyos ismereteket és indítékokat, ösztönözve, javítva az alakulóban lévő szövegeket.

Németh Andor és József Attila kapcsolatának feltárását már elvégezte a szakirodalom.⁷ Az alábbiakban a másik barát életében és alkotásaiban játszott szerepét kívánjuk bemutatni.

AZ EXPRESSZIONIZMUS ÉS DADA HATÁRÁN (BÉCS, 1921–22)

Találkozásuk, megismerkedésük időpontja egyértelműen kiolvasható Németh Andor emlékirataiból. Ám a közvetlen kapcsolatot megelőzte egy másfajta élmény. Mielőtt a fogságból hazatérő Németh Andor a Tanácsköztársaság bécsi követségének szolgálatába állt volna, a követség vezetője, Czöbel Ernő Budapestre küldi egy kis tájékozódásra. Itt, az újságírók Otthon körében hívja fel figyelmét Karinthy Frigyes „egy nagyon fekete és nagyon heves” fiatalemberre. „Ez itt a lehangosabb – veti csak úgy oda. – Valami Déry Tibor . . .”⁸

Az emlék azért érdekes, mert Dérynek ezt a heveskedő arcát nemigen ismerjük. Késői életrajzai említik, hogy az Írói Direktórium tagja volt, de nem részletezik tevékenységét. Németh jegyzetei és más apró jelzések azonban azt sejtetik: neki is volt – igaz, csak nagyon rövid ideig – egy „lobogó” korszaka. A *Nyugat* Ady-számában megjelent cikkére gondolunk, amely a nemzetek nagy összebékülésének és az azt éltető nemzetköziség álmának igézetében utolsó nemzeti költőnek nevezte az elhunytat; továbbá arra az állítólag közfelháborodást keltő közbekiáltására, amelyet utóbb Lendvai István örökített meg a *Néhány adat az irodalmi patkánylázadáshoz* című cikkében. Az írók tanácsának alakuló ülésén – így az emlékezés – valaki Gárdonyi Gézát ajánlotta az írói direktóriumba. „Gárdonyit? – pattant fel a »senki által sem ismert« fiatal »titán.« – Mért nem mindjárt Vörösmarty Mihályt?” Igaz lehet? Elképzelhető.¹¹

Ám az a huszonhat-huszonhét éves férfi, aki az emigrálást választotta, és akivel Németh 1921 tavaszán közelebbről is megismerkedett, már nem volt azonos a két évvel korábbi „nagyon fekete és nagyon heves fiatalember”-rel. Emigrálás előtt titokban megnősült, így nemcsak magáról – feleségéről is gondoskodnia kellett. Ugyanakkor makacsul ragaszkodott ahhoz az elhatározásához, hogy írással keresse meg kenyerüket. Kapcsolatot talál különböző lapokhoz, s több-kevesebb sikerrel „eladja” korábbi elbeszéléseit. Úgy látszik, a szerencse is melléáll: 1921 tavaszán szerződéssel alkalmazzák a *Bécsi Magyar Új-*

ságnál. A szellemi élet középpontjába kerül, hiszen ez a lap volt az emigráció legjelentősebb fóruma: Balázs Béla, Bölöni György, Dénes Zsófia, Gábor Andor, Gáspár Endre, Halmi József, Kassák Lajos, Komlós Aladár írtak bele, s nem utolsósorban: Németh Andor, aki kitartó, szinte hivatalnoki szorgalommal rótt szellemes sorait. (S zárójelben legalább egy mondat erejéig említsük meg: az irodalmon kívül a lap nyitott volt a művészet és a tudomány szinte minden jelensége felé: ismertette Freud új kutatásait, kitartóan magyarázta Einstein relativitáselméletét, nyilvánosságot biztosított az antropozófusok tanításainak stb.)

Azt a holdvilágos tavaszi éjszakát, amikor a két kolléga életre szóló barátságot kötött, mind a ketten megörökítették. Németh Andor kétszer is, Déry egy költeményében.¹² A kritikus otthontalanul bolyongott a Ringen, s váratlanul összefutott Déryvel, aki éppen „szalmaözvegy” volt. Felesége hazautazott Magyarországra, magányosnak érezte magát. Boldogan hívta meg Némethet döblingi lakásukba, akit meghatott ez a gondoskodás.

A lényeg azonban nem csupán e baráti gesztuson múlt, hanem kettőjük, ha nem is azonos, de egymást kiegészítő és felerősítő szellemi hullámhosszán. Németh ekkoriban került közel Kassák Lajos költészetéhez. Valamennyi kötetéről értő elemzéseket tett közzé a *Bécsi Magyar Újságban*,¹³ és saját költeményeiben is egyre határozottabban érezni lehet az avantgárd hatását; amely az izmusok átalakulásának függvényeként maga is folyamatosan változott. E mozgás képzeletbeli háromszögének egyik csúcán az expresszionizmus foglalt helyet, a másik kettőn a dada és a szürrealizmus, illetve a mítosz és a mágia. A hangsúly az expresszionista momentumokról fokozatosan tevődött át az avantgárd új irányzataira, s ezek hatása lassan-lassan átítatódott Németh mágikus és okkultista vonzalmaival. (Kritikáinak néhány fordulata arról tanúskodik, hogy az akkoriban Bécsben tevékenykedő Rudolf Steiner nézetei mellett írójuk olvasta és itt-ott magáévá tette a buddhizmus és a kínai Tao tanításait.)¹⁴

1921 áprilisában–májusában Déry szintén Kassák, a *Ma* és a Bécsbe az idő tájt „beköszönő” dada szellemi övezeteiben forgott. Mindhárom témáról hosszabb tanulmányt készített, amelyek híven tükrözik ellentmondásos, s némileg elbizonytalanodott állapotát. Pályakezdése valamivel „konzervatívabb” indításait tükrözve – fenntartásokkal olvassa a *Ma* régi évfolyamait és a Berlinben megjelent *Dada-Almanachot*; ám nyitottsága a kifejezés új útjainak elismerésére készíti.¹⁵ (Mindenekelőtt – Kassák esetében.)¹⁶ Végül is Németh Andor volt az, aki e fenntartásokat feloldotta, és a nála három évvel fiatalabb barátot az újítások szellemében alkotásra készítette. – A költészet régióiba csábított prózaíró hálásnak bizonyult; utóbb versben is megjelenítette vitákkal fűszerezett kis műhelyüket „Döbling egy hűvös és illatos utcájában”:¹⁷

„ . . . barátom feje kigyulladt mint a rádium

és szétterjedt és zengett a szobában és bús ökörszemeivel egy fénylő angyalt nézett
a mosdó fölé – kezében pacsulibokrétát tartott

*és lábánál valami állatok vidámodtak és egy szedőgép dolgozott
biblikus szövegeken – felnyílta vasszirmokkal a fényben
és felcsendültem és rezegtem rokon hangon
és bálványszemmel a csillagok mögé néztem.*¹⁸

Dolgozatunk keretei nem teszik lehetővé, hogy a maga teljességében mutassuk be Déry új, lírikusi arculatát s verseinek azt a körét, amelyet hamarosan *Ló, búza, ember* címmel rendezett sajtó alá. Egy bizonyos: a kötet – ha áttételesen is –, az emigráns lét érzésvilágából nő ki, s egy tisztának elgondolt forradalom bukása feletti elkeseredés táplálja. A fájdalom „nemes fekete boráról” és a „kegyetlenség füstös fáklájáról” szól, ájult áldozatokat követelő „buta csatákról”, „gonosz ködökről”, „hadakozva pusztító” indulatokról, amelyek oktan herdálják önmagukat és a világ javait. A költő az értelem, a jóság és a szeretet motívumait kísérli meg szembeállítani e pusztulással, ám nem sok eredménnyel (*Előszó*).

Németh Andor „bábáskodása”, amely a „közösen átrajongott májusi éjszakákban” kezdődött, voltaképpen a kötetről írt bírálatában ér véget. Bevezetőjében lírai hangvétellel üdvözli benne az „új esztétika” térhódítását és a verset átlengő „etikus, megváltó pátoszt”. A kötet alaphangját a „lassú, nehéz, bentről buzgó elkeseredés”-ben jelöli meg, egyben el is helyezve azt az avantgárd új törekvései közt: „Nem a régi Kassák ünnepi pátosza, s nem az új Kassák groteszkül megdöböntő sűrítése. Hanem mintegy szintézise a két stíluslehetőségnek, amelyből nyilván az ünnepi pátosz a dérybb.”¹⁹ Németh jó érzékkel tapint rá a kötet drámai beállításaira s ezzel összefüggésben a költemények többségében fellelhető epikus szerkezetre. Végül Déry lírai világnézetét kommentálva sort kerít annak forradalmi, lázadó momentumaira is, ám egyértelműen érzékelteti, hogy azok mögött nem állnak konkrét politikai indítékok. „A forradalom: a természet (kiemelés tőlünk – B. F.) revolúciója ebben a könyvben, s nem az emberé.”

Talán nem érdektelen kiemelnünk, hogy Németh már ekkor ráérez Déry művészetének elbeszélő jellegére: „Déry Tibor elsősorban epikus költő – írja, majd bírálatát találó, bár 1922-ben eléggé meglepő jövendöléssel zárja: annak az új műfajnak megteremtésében, amely a régi költői epikát van hivatva pótolni, alighanem nagy szerepe lesz . . .”

Tanulságos mérlegre tenni Németh egy másik megállapítását is, amely avatott kézzel jelöli ki a kötet helyét a korabeli avantgárd egészén belül, rámutatva rokonságára a magyar és német aktivizmussal. Ugyanakkor meglepő, hogy nem figyel fel a gyűjtemény záródarabjára, *Az ámokfutó* című dadaista költemény egy részletére. Úgy látszik, e sajtóillusztrációkkal vegyített poéma értékeire a jó barát ekkor még nem volt érzékeny. Bár rögtön hozzá kell tennünk: „lema-radását” hamarosan „ledolgozza”, s maga is a dadaizmus vonzáskörébe kerül. Másfél év múltán ugyanis már lelkesen dicséri és kommentálja Kassákné Simon Jolán szavalóestjét, amelyet a „mélyebbről jött” szavakkal és versekkel

jellemez. „A szó ismét magáért van (ti. az előadott költeményekben – B. F. megj.) – írja –, vonatkozás nélkül való . . . Magáért van . . . és frissen piheg, mint egy fiatal állat. Tele van erővel, sugárzó, mint a fény és az elektromosság . . .”²⁰

A SZÜRREALIZMUS VONZÁSKÖRÉBEN (BUDAPEST, 1926–29)

A Kassák és Németh által közösen szerkesztett 2x2 című folyóirat megjelenése után, amely nyilvánosságot biztosított Déry néhány új költeményének is,²¹ a két barát pályája ideiglenesen eltávolodik egymástól. Némethet a *Bécsi Magyar Újság* Berlinbe küldi, az újságíráskodással kudarcot valló Déry pedig, akit nem tudtak lekötni a hétköznapi részfeladatok, s kritikák és riportok helyett saját írásainak bűvkörében élt – hosszabb időre rokonai feldafingi nyaralójában keres és talál menedéket.

Életük fonalai négy év múltán, 1926 őszén Budapesten keresztezték újra egymást. Az emigráció hazatérésének éve ez. Hatvány Lajos, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Nádass József keresi újra itthon az írói érvényesülést. Déry mögött egy rendkívül termékeny időszak áll: kinnlétének utolsó évében, Perugiában papírra veti kitűnő szürrealista drámáit, rendezi és tovább gyarapítja az előző évek verstermését. Az „érthetetlen” költői szövegek alkalomszerű védelmétől Németh Andor is eljut a szürrealizmus elméletének módszeres kifejtéséig, s igyekszik azt továbbadni 1925-ben megismert ifjú pártfogoltjának, József Attilának.

A „találkozás” Kassák *Dokumentum* című folyóiratának a hasábjain jön létre, amelynek alakuló szerkesztőségi megbeszélését – így Németh visszaemlékezése – Déry Tibor lakásán tartották.²² E lap első számában jelenik meg Németh *Kommentár* című programcikke, s közvetlen utána – illusztrációként? – Déry néhány Perugiában írt verse. Németh tanulmánya az új törekvéseket széles történelmi körképbe állítja. Meghaladottnak mondja a futurizmust és az expresszionizmust, mert előbbi dinamizmusa csupán a régi formák felbomlását vonta maga után, utóbbi pedig a tudat középpontba állításával sem tudta megteremteni a vers saját, önálló valóságát. Az igazi költészet szerinte „objektív: a saját erejéből él . . . önmagához hasonlít, azaz épp olyan titokzatos, mint minden, amit valóságnak nevezünk”.²³ E szómágiával rokon koncepció lírai megfelelését azonban nem Déry melléje helyezett szövegei alkotják, hanem Németh saját költeményei (*Kivégzés, Fekete csillag, A szélén behajtvva, Eurydice útja az alvilág felé*), amelyeket a folyóirat következő számai hoztak.²⁴ Utóbbi „vezérelt automatizmusát”, amely a szürrealista költő mélylélektani kalandját van hivatva bevezetni a tudat „alvilágába”, Bori Imre méltán sorolja a magyar szürrealizmus legkiemelkedőbb alkotásai közé. Egyben találóan írja körül Németh költői magatartásának meghatározó vonásait is: „Ő az, aki nem

élettényekre, a vaskos valóság nyomaira, a maga érzelmi burjánzásának, gondolati villódzásának a lehetőségeire mutat, amikor verset ír, hanem intellektusának művészeti területeire.”²⁵

A két barát művészi felfogása – a bécsi átrajongott éjszakákhoz – hasonló módon kerül ismét egymás közelébe. „Az új vers önálló életet él – ezek immár Déry szavai. – A költő lelki életének törvényei szerint születik . . . A racionális logika s az értelem számára épp oly megközelíthetetlen, mint az érzékelés . . . Célja azonos a természet céljával . . .” – olvashatjuk *Az új versről* című cikkének zárótételében.²⁶ Ám ugyanakkor mindjárt az is kitetszik, hogy gondolataik egybecsendülése mögött bizonyos különbségek is húzódnak. Déry most sem tud fenntartás nélkül elszakadni elkötelezettségétől és erkölcsi szemléletétől. Legalábbis erről tanúskodnak azok a kiegészítések, amelyek az „önálló életet élő” versről tett előbbi megállapításait csendben kiegészítik: az új vers – olvashatjuk – „szociálisabb a régi versnél – az öntudat alatti, az ösztönös élet egyetemesebb erkölcsösségénél fogva . . . Morálisan (utilitarisztikusan) kategorizálható, mint minden más realitás”.

Ez az erkölcsi alapállás, úgy véljük, Déry munkásságának meghatározó eleme. Jelen van a korábbi, Perugiában írt drámáiban, amelyekből a *Dokumentum* is ad rövid ízelítőt (ld. *Mit eszik reggelire? Játék két felvonásban*),²⁷ de már az itthon írt és *Ébredjetek fel!* címmel közzétett verses prózájában is; amely „szűzséjében” éppen ilyen indítékok alapján száll síkra a hétköznapi gondolkodástól függetlenül költői látásmód, az önálló életet élő szó jogaiért, létjogosultságáért.²⁸

Mondjuk azt, hogy a jó barát talán éppen e nyíltan szűrrealizáló program miatt írt Dérynek e kötetéről, és nem az ugyancsak 1928-ban megjelent, de szerzőjük korábbi – jó részében konstruktivista vonzalmait is tükröző – *Énekelnek és meghalnak* című versfüzetéről?²⁹ Talán ez így nem lenne igaz, de nem kétséges, hogy feltételezésünknek igencsak van alapja.

Németh írása ugyanis a szűrrealizmus jellegzetes alkotásaként interpretálja Déry új kötetét.³⁰ Sőt kritikájának bő egyharmadát arra használja fel, hogy a szűrrealizmus általa értelmezett fogalmát körülírja; mint olyan költői törekvést, amely „kiterjeszti a valóság kereteit, s számba veszi azokat az elemeit is, amelyeket durva módon nem érzékelünk ugyan; amelyekkel azonban a tudomány évek hosszú sora óta számol”. A szerelmét és a világ megismerését hajszoló Ánis történetében a jó barát elsősorban az időnek és a térnek a „naturalista” szemléletmódon túlmutató ábrázolását emeli ki. Azt, hogy főhőse, Ánis képes „a másodpercekre osztott irodavilág”, „a mesterségesen másodpercekre tördelt munkavilág” rácsozatán túllépni, s képes feltárni azt is, ami „a gyakorlat börtönfala mögött van”. Németh elismeri, hogy „ez a meghódító új valóság” nem értelemmel felfogható, s hogy csak egyike a létező valóság arculatainak. Ám épp szubjektivitása és relativizmusa miatt szerinte, ez az a szemlélet, amelyben „az ember újból a dolgok mértékévé” válik. „Különösen áll ez a szerelem valóságára – írja –, amely ebben a természetfilozófiai költeményben

a boldogság törékeny kagylóját a szó szoros értelmében felidézi előttünk; amely csodabarlang, amíg az ember benne él, és egészen kicsi, ha kívülről nézi.”³¹

A bíráló és a megbírált nézeteinek már jelzett hangsúlyeltolódásának ismeretében viszont nem meglepő, hogy a kritika nem szól a műnek azon részéről, amelyek társadalmi vonatkozásúak. Déry szövegei ugyanis nem csupán tér- és időszemléletünk konvenciói ellen láznak; a fennálló társadalmi rendet is vitatják. Egyértelműen ez áll ugyanis a poéma zárószakaszában, amelyben Ánis a következő szavakkal „izgat” a sötétség erői ellen: „Lázadjunk fel a valóság ellen, mely gonoszabb és bizonytalanabb lett már számunkra, mint az istenek pokla . . . Ez a valóság nekünk nem kell, ez a bizonyosság nem kell . . . A táj mögött másik táj, a valóság mögött másik valóság húzódik meg, ugrásra készen, mint egy hályog mögött, és kopogjunk, szűrjünk és kiabáljunk, míg fel nem fakad, és meg nem találjuk elsüllyedt otthonunkat. Ébredjetek fel! Ez az igazság hazugság!”³²

E forradalmi hang, amely elvontan ugyan, de mégiscsak kifejezésre juttatja Déry időközben felerősödött szalonkommunista vonzalmait, távol állt Németh Andortól; ám ugyanakkor miben sem zavarta kettőjük kapcsolatát. Már csak azért sem, mert hazatérésüket követően magánéletüket – egy szerelmi ötszög – a maguk hétköznapjaiban is egészen szorosra fűzte.

SZERELMI ÖTSZÖG LÁGYMÁNYOSON (1927–1931)

Hazatérése után Németh Andor kapcsolatba került Karinthy Frigyes és felesége, Böhm Aranka társaságával, amely a mai Bartók Béla úton működött Hadik kávéházban tanyázott – vidám, felszabadult, néha vaskos ugratásokkal teli hangulatban. Németh után rövidesen Déry is bekapcsolódik egyúttléteikbe, s viharos szerelemre lobban Aranka iránt. Nem viszonzatlanul, mert épp ez idő tájt zajlott a férj egy kalandja, amelynek során az még Ausztriába is elkíséri ifjú rajongóját. Déry és Aranka szerelme több éven át tartott, zajos összeveszésekkel és összeborulásokkal – a Hadik kávéházban összegyűltek tudtával és cinkos együttérzésével. S ebben a nászhangulatban Németh is párra talált. Aranka barátnőjéhez, Lilihez fűzik lassan alakuló, ám utóbb egyre hevesebb érzelmek.

Ezt a szerelmi ötszöget: Karinthy, Aranka, Déry, Lili és Németh egymásba bonyolódó kapcsolatát többen is megírták – természetesen mindenki a saját szemszögéből. Elsőnek Déry Tibor *Az átutazó* című kisregényében; feltételezésünk szerint 1930 végén, 1931 első hónapjaiban.³³ (Bár nem kétséges, Déry és Aranka fellobbanó vonzalmai már ott vibráltak az *Ébredjetek fel!* költői soraiban is. Ánis és Moha szerelmének és társadalmi befogadásának konfliktusai „egyenest” vetíthetők vissza a Hadik kávéház és a Verpeléti út – Karinthyék lakása – környékére.)

Az útutazó cselekményének középpontjában ezúttal Németh Andor alteregója, Rácz György, újságíró áll. Éppen hazatér többéves emigrációjából, s még megérkezése órájában belebotlik ifjúkori barátjába, Németh Lajos tanárba, illetve annak szerelmi bonyodalmaiba. Déry e regénybeli alteregója kerülni igyekszik korábbi partnerét, Mártát, aki viszont továbbra is ragaszkodik hozzá. Új szerelmével, Katával sem igen boldogul, mert az meg családos; dr. Büchler Gusztáv orvosprofesszor felesége. A néha már-már a buffo határát súroló események középpontjában Németh Lajos (= Déry) és Kata (= Aranka) e konfliktusai állnak, s Rácz csupán botladozva asszisztál azokhoz. Igaz, közben ő is megismerkedik valakivel: Kata barátnőjével, Nellyvel, s úgy tetszik, az ő érzelmeik is kialakulnak. Amikor azonban Rácz tudomást szerez arról, hogy a Németh Lajost továbbra is szerető Márta, váratlanul öngyilkos lesz, majd utóbb dr. Brüchler Gusztáv első felesége ugyanígy dobja el magától életét, hirtelen elhatározással ismét vonatra ül és visszautazik Olaszországba.

Emlékirataiban Németh Andor azt írja, hogy a kisregény „nagyon nem tetszett neki”.³⁴ Tegyük hozzá: joggal. Irodalomtörténet-írásunk – Egri Péter, majd Pomogáts Béla nyomán –, úgy gondoljuk, túlértékeli Dérynek ezt a később *Pesti felhőjáték* címmel közzétett művét. Úgymond a korábbiaknál „teljesebb világot” ábrázol, „változatos típusok mozgásrendjét” teremti meg stb.³⁵ Ami ugyan önmagában igaz is lehet. De a kisregény megformálásának egésze bizony elég henye és felületes; több helyütt konvencionális fordulatokkal tarkított, és cselekményessége itt-ott mesterséges. Néha már úgy érezzük: alkalmazkodik a megjelenését biztosító félig-meddig ponyvasorozat szellemiségéhez.³⁶ Németh szémszövegéből nézve: kicsoda visszalépés ez az *Ébredjétek fel* világához képest! Nem szólva arról, hogy számos részletében torzképet rajzol róla magáról is. (Feltéve, ha elfogadjuk, hogy Rácz György egyértelműen és kizárólag Németh Andor vonásait testesíti meg.)

Nem kétséges, bizonyos külső vonások, például Rácz éka-szeme, illetve élet-történetének némely momentuma, így franciaországi fogsága és emigrációja vagy lépcsőházi várakozása távol lévő barátja ajtaja előtt stb. ráillenek Németh Andorra.³⁷ Ám életrajzának nem egy eleme Déry megfogalmazásában erősen stilizált vagy egyenesen anekdotikus. Így például *Az útutazó* azt állítja Rácz első házasságáról, hogy az azért jött létre, mert Rácz a szerelmi együttlétet követően nem találta gallérgombját, s keresgélés helyett inkább elvette partnerét; akitől persze hamarosan el is vált. (Ezzel szemben az igazság az, hogy – az emlékiratok tanúsága szerint – Németh „tisztességesen” udvarolt dr. Guttman Emmi bécsi művészettörténésznek, s összeházasodásuk is „szabályos” polgári keretek között jött létre.)³⁸ Továbbá igaz, hogy Németh nagymértékig szórakozott volt, nemegyszer saját műveinek a kéziratait is elvesztette,³⁹ s nem ragadott meg érvényesülése érdekében néha tálcán felajánlott helyzeteket sem,⁴⁰ ám sohasem oly mértékig, hogy magatartása az embertársai s az emberiség iránti hűvös közönnnyel lenne jellemezhető.⁴¹

E torzítások ellenére azonban Rácz György alakja mögött mégis látunk reális momentumokat, legalábbis társtalanságának, talajtalanságának, otthonnélküliségének, illetve magartartásának „átutazó” jellegét illetően. Külföldről hazatérve ugyanis Németh az irodalmi életnek csak a peremén tudott helyet találni. Nem a *Nyugatban* érezte jól magát, hanem a rövid életű *A látóhatárban* vagy a félig-meddig szabadkőműves *Literaturában*, Nagy Lajos *Együttjében*, később a bulvárlap álcáját használó *A Tollban* s más liberális-ellenzéki fórumokban. (Végső soron az idegenségnek ez az érzése köszön ránk kritikáiból is, amelyek a modern európai próza színvonalát csak ritkán tudják fellelni bírálatra felkínált hazai művekben. Végül is ez az oka annak, hogy viszont a kivételeket, mint például Kosztolányi Dezső *Édes Annáját*, oly feltétel nélküli lelkesedéssel üdvözli.)⁴²

A kívülrekedtségnek az érzése azonban nemcsak Németh Andor sajátja. Voltaképpen maga Déry is ettől szenvedett. Talán azzal a különbséggel, hogy a *Nyugathoz* fűződő korábbi kapcsolatait sikerült úgy-ahogy megőriznie, de – továbbra is magányosan – nem tudott igazán kötődni egyetlen irodalmi csoportosuláshoz. Rácz György alakjában ilyenformán ő is igencsak benne van. S e feltételezésünket a kisregény néhány konkrét momentuma is alátámasztja. Visszaemlékezései szerint például a Gellérthegyet ő (és nem Rácz) látta kisebbnek korábbi emlékeinél –, amint Perugiából jövet vonatja a Déli pályaudvar felé közeledett.⁴³ S kettőjük közül ő és nem Németh hagyta el elsőként újra az országot, amikor 1928 augusztusában az Aranka-szerelem válsága elől – Olaszországba menekült . . .

A cselekményében kalandregénynek induló történet ebben a vonatkozásban – az európaiság és a hazai elmaradottság konfliktusában – végül mégiscsak általánosabb régiókba lendül, s bizonyos mértékig rászolgál az irányában megnyilvánuló figyelemre; bár a Rácz sorsába sűrített feszültségeknek nincsenek igazán kifejtve valós okai. Idegensége – a körötte bekövetkező halálesetek révén – valamiképpen ellégyesedik, sőt mitizálódik.

A „történet” azonban itt nem ér véget. Nyolc év múltán, az *Újság* 1938–39-es évfolyamában *Az átutazóban* félrerajzolt barát kísérli meg *Egy foglalt páholy története* címmel újraírni az 1927-ben kialakult szerelmi ötszög történetét.⁴⁴ Az indítékot ezúttal – úgy érezzük – Déryéhez képest szerényebb motívumok adják. Karinthy Frigyes halála után (a regény is Karinthy alteregója, Timár Titusz temetésével kezdődik) Németh Andor egyszerűen számot szeretne vetni az általa kedvelt két markáns egyéniséggel, Aranka és férjével, marakodásokkal terhelt kapcsolatával – s ezzel egyidejűleg: azzal az érzelmi sokkal is, amelyet számára Aranka barátnőjének, Lilinek az elvesztése jelentett. (Aranka ezúttal Aurélia, Lili pedig Giza néven szerepel.) Déry és Aranka „regénye” nem fért bele ebbe a történetbe. Németh – tapintatból?, „viszonzásból”? – meg sem említi.

A kötet (1942-ben önálló kiadványként is megjelent) első része a Hadik kávéház (itt Beleznai néven látjuk viszont) és Karinthyék Verpeléti úti lakása között játszódik, s kitűnő lélekrajzzal érzékelteti a két „nehéz” – és egymással

folytonos harcban álló – egyéniség cselekedeteinek mozgatórugóit, s egyben a közük csoportosulók szabadszájúságát és együttléteik tömeglélektanát. A Giza elvesztését, illetve elhódítását megjelenítő második rész jóval halványabb, állítólag az egykori szerkesztő sürgetése miatt.

Hogy Déry kihagyásakor Németh tollát nem vezette tudatos rosszindulat, azt talán a kötet utólagos dedikálásából: „Paulusnak (Déry második felesége) és Tibornak masszív szeretettel” is kiolvasható.⁴⁵

(Csupán a filológiai teljesség kedvéért jegyezzük meg: „ötszögünk” történetét fellelhetjük Kosztolányi Dezsőné Karinthy Frigyesről írt visszaemlékezésében,⁴⁶ s természetesen hosszan szól róla maga Déry is az *Ítélet nincs* című önéletrajzi regényének 19., *Ódivatú szerelem* című fejezetében.)

(FÉLIG-MEDDIG ZÁRÓJELBE TEHETŐ) HÉTKÖZNAPOK EMLÉKEI (1927–39)

Kissé előreszaladtunk az időben. A művek párbeszéde mellett illő helyet adunk a barátság hétköznapi emlékfoszlányainak is.

Az első 1927-ből való, még a közös bécsi emlékekből merít, s a *Literatura* „Hazai, s Külföldi Tudósítások” című rovatában olvasható. *A költekező feleség* címmel közölt kis anekdota nincs ugyan aláírva, de témájánál fogva szerzőjeként csak Németh Andor jöhet számításba. Hiszen egyedül ő lehetett szemtanúja 1921-ben Déry azon házi manőverének, amelyekkel az el kívánta leplezni felesége előtt, hogy felmondtak neki a *Bécsi Magyar Újságnál*. A kapott végkielégítést gondosan beosztotta, és részleteit „fizetésnapokon” átadta a gyanútlan feleségnek. Csakhogy közben az infláció is egyre erőteljesebben kezdett „vágatni”: az azonos összegekért egyre kevesebb élelmiszert lehetett kapni. Ezért amikor Déry két íróársát uzsonnára hívta, a háziasszony már nem tudott kávéval szolgálni. A kínos helyzetet Déry színpadias szemrehányása zárta: persze, hogy nincs kávé – mondta –, hiszen „az ilyen gazdálkodás mellett neked az Isten pénze sem elég?!” . . .⁴⁷

Mi lehetett Németh indítéka, hogy e csípős csattanót felidézze? Az *Ítélet nincs* említett fejezetében Déry elmondja, hogy az Aranka iránti szerelme fellobbanásakor Németh Andor a feleség, Olga pártjára állt; szerette volna házasságukat megmenteni. Lehet, hogy az emlékek nyilvános felidézésével is ebbe az irányba kívánt hatni? (A választ csak egy év múlva mondják ki hivatalosan.) Ha így volt, megkapta a viszontválaszt. *Az áututazóban* ugyanis Déry neki ajándékozta megunt szerelmét, Mártát (Déryné alteregóját). Miközben őt Rácز vigasztalja, egyszer csak az ágyban találják magukat . . .⁴⁸

A következő szilánkok a közös berlini tartózkodáshoz kapcsolódnak. Mint ismeretes, Németh Andort baráti szálak fűzték Arthur Koestlerhez, aki 1931–32-ben Berlinben élt és működött. Kíérkezve Déry Németh megbízásából kereste fel: barátja kéziratát kellett átadnia.⁴⁹ Ha máskor nem, Déry ez alkalom-

mal kapcsolatba került Koestlerrel, akivel Németh kijövele után is többször összejöttek. Mindez azért látszik fontosnak, mert Koestler, aki ekkor még kommunistának vallotta magát, igencsak hozzájárulhatott Dérynek a német mozgalomban való tájékozódásához; ahhoz az életkörhöz, amelyből utóbb a Berlinben játszódó *Szemtől szembe* című kistrilógiája táplálkozott. – Németh Andor visszaemlékezéseiben szó esik Dérynek egy fordításáról is. A harmincas évek elején Németh újrairta ifjúkori drámáját, a *Veronika tükrét*, amelyet Déry *Das heilige Brünnelein* címmel tolmácsolt.⁵⁰ Mindezt azért érdemes feleleveníteni, hogy érzékelhessük, milyen kisszerű „vállalkozások” kísérték ekkor még Déry irodalmi próbálkozásait.

A fentieknél jóval fontosabbnak látszanak viszont azok a „hétköznapi”, amelyeket a két barát a Szegő lányok gépiróirodájában töltött kézírataik gondozásával. Az idősebb és ügyesebb Szegő Juci utóbb Németh felesége lett, és Déryt is barátságába fogadta. A Szegő-„iroda” alkotó légkörét többen megörökítették, már csak azért is, mert József Attilát is ott találjuk az „ügyfelek” sorában. Akik úgy mozgogtak e háromszobás lakásban, mint saját otthonukban. Ha megéheztek, kimentek a konyhába, és kiszolgálták magukat, ha kifáradtak a diktálásban, ledőltek pihenni a szomszédos helyiségben. Ha pedig a „sorra” vártak, élték a maguk pletykákkal fűszerezett társadalmi életét.⁵¹

Déry hűségesen kitartott a Szegő lányok mellett. Szegő Juci úgy emlékezik: a harmincas évek közepén írt nagyregénye, *A befejezetlen mondat* kéziratát is itt diktálta gépbe.⁵² Az viszont csak természetes, hogy a diktálásra szánt vagy már legépelt szöveget a Szegő-irodán tanyázó Németh Andor is megismerte, s alkalmanként minden bizonnyal megjegyzéseit sem hallgatta el. Joggal írta tehát egy évtizeddel később: „Déry . . . éppen azokban az esztendőkből állott hozzám különösen közel, miközben e művével viaskodott. A lehető legnagyobb lelki közelségből figyeltem, hogyan tisztul fel benne feladata, hogyan épül ez a harmincas évek konspiratív munkásmozgalmának szentelt mauzóleum, ez a kijelentéseiben és kifejtéseiben eltökélten egyértelmű, kihívóan hátrózkodó konstrukció.”⁵³

E vallomást olvasva azon tűnődünk: vajon milyen mértékű volt Németh részéről az a „bábáskodás”, amelyet – József Attilához hasonlóan – Déry esetében is feltételeznek? Nem kétséges, barátságuk egyben alkotói kapcsolatot is jelentett. Ám nem hisszük, hogy hatását tekintve ugyanolyan mérvű volt, mint 1921-ben, a bécsi versek születése idején. Déry a magány hosszú-hosszú éveiben hordta ki magában *A befejezetlen mondat* elgondolását, s megszóvegezését is jórészt külföldön, Bécsben (1933–34), majd Mallorcában (1934–35) végezte. S a sokat emlegetett prousti és karkai párhuzamok indítékai sem regényírás közben – netán közvetlen ráhatás formájában – érték. Azokkal jóval korábban találkozhatott. Maga Németh is írt – s már 1922-ben! – Proustról.⁵⁴ S Kafka *Átváltozása* is hozzáférhető volt már ez idő tájt, méghozzá ugyanabban a kassai lapban, amely Déry írásait is közölte.⁵⁵ S tegyük hozzá: Bergson, Heidegger, netán Husserl, illetve Freud és más, szociológiai munkák megismeré-

sére is bőven alkalma nyílt Bécsben, illetve a húszas évek első felében.⁵⁶ (A Németh Lászlótól kiinduló ösztönzéseket, amelyek Déry viharos Proust-élményét 1933 során kiváltották, e helyütt éppen csak megemlítyük.)⁵⁷ Ne legyünk azonban igazságtalanok. Németh Andor minden bizonnyal bábáskodott a már elkészült szövegek csiszolásában, végső megoldásainak elősegítésében (legalábbis erre utalnak a fenti idézet zárószorai: „végigkísértem a kompozíciót módosulásainak, kihordásának és végleges kidolgozásának összes fázisaiban”), de befolyásolási lehetőségei a harmincas években már erősen körülhatároltak voltak. Pártfogoltja ekkorra igencsak kinőtt szárnyai alól, s nem is igen igényelte a közvetlen gondoskodást.

Kivéve ha nem bírálatról, hanem közbenjárásról volt szó . . . Ez azonban már újabb emlékkör – és Déry Gide-fordításához kapcsolódik. Mint ismeretes, Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvének kiadóját és fordítóját a budapesti ügyészség 1937 áprilisában „sajtó útján elkövetett, az állami rend felforgatására irányuló izgatás” vádjával elítélte, s elrendelte a kiadvány elkobzását.⁵⁸ A fellebbezés nem járt eredménnyel, s 1938 és 1939 fordulóján Dérynek a két hónapos szabadságvesztést is le kellett ülnie. Németh Andor ekkor már félig-meddig elszakadt Budapeستól, 1939 tavaszán Párizsba emigrált. Itt keresi őt meg levélben Déry, s arra kéri, járjon közbe Gide-nél érdekében. Gide-del ugyan mint művének fordítója már korábban is felvette a kapcsolatot.⁵⁹ Ám most jobban bízik Németh személyes közbenjárásában – egy esetleges francia beutazási vízum, illetve *A befejezetlen mondat* párizsi kiadása ügyében.

A „kommissióról” kétféle emlék is ránk maradt: Németh 1952–53-ban lediktált emlékirata – s az a levél, amelyet közvetlenül a Gide-del való személyes találkozás után írt Budapestre. Mi ezt az 1939. május 28-án kelt beszámolót érezzük hitelesebbnek. Ebben az olvasható, hogy a meglátogatott nem sok eredménnyel biztatta Némethet a vízum megszerzése ügyében, s *A befejezetlen mondat* kiadásának támogatását is tapintatosan a regény ismeretéhez kötötte. Azt ajánlotta: küldje el a szerző annak egy részletét, immár franciául. Ha azt közzététeti a *Nouvelle Revue Française*-ben, s ily módon mások is felismerhetik értékeit – talán már a Gallimard kiadónak is nyomatékosabban ajánlható . . .⁶⁰ (Miért is várhatott volna ennél többet egy francia földön lényegében ismeretlen tollforgató?)

Az ügy további fejleményéről nem tudunk. Az *Emlékiratokban* Németh azt írja, hogy a bebörtönzés kiváltotta aggodalom továbbra sem hagyta nyugton Gide-et, s utóbb talán egy nagyobb pénzüsszeget igyekezett – a párizsi kommunista emigráción keresztül – Dérynek eljuttatni.⁶¹ Ám nem ismeretes, az érdekeltnek sikerült-e azt végül megkapnia.

ÚJRA ITTHON (1947)

„Az a közönség, amely frásainkat olvasta, nincs meg. Egy új olvasóréteggel állunk szemben, tudásra és szépségre szomjazó munkás és népi publikummal . . . Ki kell dolgozni – és ezt tartom közelebbi feladatomnak – a korszerű esztétikát,

mely nem kizárólagosan esztétika, hanem egyben morál is.” Németh Andor egy 1947-ben, Párizsban készült interjújában hangzottak el ezek a szavak, s azt érzékeltetik, hogy hazatérőben megfogalmazójukat új, bizonyos szellemi felpezsdülést kiváltó tervek foglalkoztatták.⁶²

Nemrégiben nyilvánosságra került emlékirat-töredékének tanúsága szerint Némethet a francia fővárosban a szociáldemokrata párt képviselőjében Szakassits Árpád és Horváth Zoltán keresték fel, s egyben biztosították számára még a hazatérés költségeit is.⁶³ 1947 júliusában Budapestre érve az érdekelt belekerült a koalíciós idők pártharcaiba, a kommunisták és szociáldemokraták egyre zajosabb rivalizálásába. Kezdetben – némi naivitással – még úgy gondolta, hogy jó lenne „mind a két párttal együttműködni”, ám Déry közvetlen ráhatására eltávolodik a szociáldemokratáktól; természetesen nemcsak az egykori jó barát indíttatására, hanem azért is, mert a neki beígért folyóirat, a *Kortárs* szerkesztését a szociáldemokrata pártvezetés végül is Kassák Lajosra bízta.

A kommunisták viszont igyekeznek őt megnyerni, s megcsillantják előtte egy új irodalmi folyóirat megindításának és főszerkesztőségének lehetőségét. Még a nyár folyamán Mátraházára hívják, ahol Lukács György, Déry Tibor és Gábor Andor társaságában részletesen kidolgozzák a lap programját.⁶⁴ Németh Andor egyre inkább otthon érzi magát, elsősorban annak köszönhetően, hogy újra dolgozhat, újra szellemi műhellyé varázsolhatja környezetét. S ebben felesége, Szegő Juci is messzemenően a segítségére van.

Több évtized távlatából Oravecz Paula, Déry Tibor második felesége némi nosztalgiával idézi fel Némethék egymást kiegészítő, alkotó egyetértését: „sikerkült nélkülözhetetlenné válniok egymás számára. Bandi diktált. Juci gépelt. Bandi nyomdai korrektúráit átnézte Jucival. Barátaikról egy véleményen voltak. Ha Bandi valamit elfelejtett, Juci eszébe juttatta . . . fáradhatatlanul sürgőldött-forgolódott körülötte. Nyugalmára, pihenésére órködött.”⁶⁵

Itt, ebben az új hazai környezetben írta meg Németh tanulmányát *A befejezetlen mondat*ról, amely ugyancsak 1947-ben kapta meg végre a nyilvánosságot. E nagylélegzetű esszé, amelynek megállapításai mindmáig benne élnek a Déry-irodalomban, külön vizsgálódást érdemelne.⁶⁶ Az a szeretet és megbecsülés, amely minden sorát áthatja, és az a tárgyismeret, amelyre következtetéseit építi (a szövegnek szinte minden sejtjét feldolgozva), párját ritkítja kritikánkban. Párhuzamai, világirodalmi viszonyítási pontjai nem ötletszerűen vetődtek fel – hosszú meditációk kiérlelt végkövetkeztetései. A szerényen csak „széljegyzeteknek” nevezett tanulmány lépésről lépésre bontja ki előttünk a mű szerkesztését, szereplőinek rendjét és mozgatásuk technikáját – mindezt beleágyazva azokba a párhuzamokba és összehasonlításokba, amelyek Déry nagy regényét Proust és Thomas Mann alkotó módszerével rokonítják.

Németh esszéje mesteri módon elegyíti a tudós elemzést az írásművészet fogásainak „népszerűsítő” bemutatásával. Ez utóbbit már-már olyan fokon, hogy a címbe „széljegyzetek” meghatározását célszerű lett volna a „bevezetés egy írói műhely működésébe” alcímmel is kiegészíteni. Vizsgálódásai ember-

közelbe hozzák az író szándékait és megvalósításuk folyamatát, fogásait a „jellembrázolástól” a tudatáram megjelenítésén át a cselekményszálak egymás mellett futtatásáig és összefonásáig, illetve a hangulatteremtés stilisztikái eszközeinek a bemutatásáig. Mindezzel talán példát adva annak az „új olvasórétegnek” szánt irodalomközvetítő magatartásra is, amelyre – mint láttuk – Németh tudatosan készült.

Elemzéseinek pozitívumait elismerve azonban nem hallgathatjuk el, hogy megítélésünk szerint – a találó részmeglátások ellenére – Németh *alapjaiban* értette félre *A befejezetlen mondat* szerzői üzenetét. Bevezető sorai a művet ugyanis „a könyörtelen osztályharc magasztalása”-ként jellemzik. Későbbi megállapításai ennek megfelelően a regény társadalomképét kettéhasadtnak mondják, amelyben a két osztály között áthidalhatatlan szakadék tátong. Proletárfiguráit kérlelhetetleneknek és keményeknek mondja, világukat bezártanak, az érdekeiket képviselő kommunista mozgalmat öncsonkítóan célirányosnak; amelynek tagjaiból kiszorult minden magánérzelem. Ennek a világnak a magasztalását tűzte volna ki maga elé a szerző? Valóban ez lenne kiolvasható a mű egészéből? Nem kétséges, bizonyos szövegrészekből – elsősorban párbeszédekből – kiolvashatók hasonló megállapítások, főleg ha csak az elhangzott kijelentéseket vesszük figyelembe. Ám ha a „történet” egészére figyelünk, a különböző cselekményszálak nem is túlzottan rejtett vonatkozásaira, úgy megítélésünk szerint egy a Németh által megfogalmazottnál sokkal összetettebb értelmezés hüvelyezhető ki Déry koncepciójából.

Már az arányokkal is baj van. A „proletárfigurák” közül mindössze ötről állítható, hogy „kérlelhetetlen és kemény”. De még Rózsa Lajos és Rózsáné, fiuk, Péter, a mozgalom István elvtársa és Krausz Évi je sem mind következetes. Rózsáné kezdetben valóban mereven elutasítja a „túlso oldalról” jött Parczen Nagy Lőrinc közeledését, de az Országbíró utcai házban történt kihasználása és megaláztatása láttán megenyhül irányába, már-már anyai érzések támadnak benne. Péter, aki hosszú ideig gyűlöli a neveléséről gondoskodó Lőrincet – egy kritikus pillanatban – az életét áldozza érte. Igaz, Krausz Évi valóban feladja egyetlen igaz szerelmét a mozgalom parancsára, ám az író eléggé egyértelműen érzékelteti a gesztus „befejezetlenségét” és értelmetlenségét.

Nincs helyünk az ellenérvek további sorjázására, például, hogy az „osztály” mennyire nem egynemű, de még a mozgalom sem; hogy Rózsa Lajos nem tudja igazán gyűlölni a politikailag ellenségnek deklarált szociáldemokrata üldözött; hogy az Országbíró utcai bérházban hány és hány egymásnak ellentmondó egyéniség vonul fel előttünk – köztük olyanok is, mint a gyönyörű Cisz és a csavargó Keszyús, akik utóbb nagyon is könnyedén illeszkednek bele egy másik, kényelmesebb – és állítólag a „szakadék” túloldalán fekvő – életformába.

Véleményünk szerint *A befejezetlen mondat* messzemenően nem csupán „a könyörtelen osztályharc magasztalása”, s alapkonceptiója legfeljebb súlyos tévedések és félreértések árán sorolható a szektásság fogalomkörébe (mint ahogy azt Lukács György tette – Németh széljegyzeteit kiegészítve).⁶⁷ Lehet,

hogy Déry micisapkát viselt a regény megírása idején, sőt az is lehet, hogy – baráti körben – harcos nyilatkozatokkal botránkoztatott, tolla azonban azt fogalmazta meg – lehet, hogy nem is mindig tudatosan –, amit bensője diktált: egy olyan erkölcsi elkötelezettséget a szabadság és társadalmi igazságosság mellett, amely kívülről és kritikával szemlélte a mozgalom napi politikai harcait s legfőképpen annak diktatúrába átnőtt szovjet gyakorlatát. (A regényben nem hivatkoznak se Leninre, se Sztálinra, de a szocializmusnak arra a megvalósulására sem, amely nevékhöz fűződik.)⁶⁸ A szektásság megnyilvánulásait tükröző részleteket végül is jól érzékelhetően egyfajta távolságtartó szomorúság és rezignáltság lengi át.⁶⁹

A CSILLAG SZERKESZTŐSÉGÉBEN (1947–1950)

A befejezetlen mondat kritikájával egyidejűleg jelent meg 1947 decemberében annak a „népfrontosnak” elgondolt irodalmi folyóiratnak, a *Csillagnak* az első száma is, amelyre Németh a KMP-től kapott főszerkesztői megbízást. Sok évtizedes álma megvalósulását üdvözölte ebben, s kezdetben nem is volt semmi gond elgondolásaival. (Legfeljebb abban, hogy – egyfajta belső ellenőrként – felelős szerkesztőt rendeltek melléje.) A *Csillag* szerkesztőbizottsága parádés névsorból állt, s az első évfolyam tartalomjegyzékében is az élő magyar irodalom legjobbainak nevével – Hajnal Anna, Kassák Lajos, Nagy Lajos, Örkény István, Tersánszky J. Jenő, Vas István, Zelk Zoltán – találkozunk. S talán ez sem érdektelen: a szerkesztéssel párhuzamosan Németh megvalósíthatta másik régi álmát: tíz folytatásban monográfiát írhatott József Attila életéről és költészetéről. Kiegészítette korábbi visszaemlékezéseit, az életművet széles ívű korrajzzal vette körül, kedvenc verseit szellemes műelemzésekkel hozta közel a költőt már személyesen nem ismerhető új olvasókhöz.⁷⁰

A folyóirat kritikai rovata viszont kétségen kívül a szépirodalminál „keményebb” elvárásokat képviselt. A régi gárdából csak Komlós Aladárt látjuk viszont. A szemlék és bírálatok meghatározó többségét az új – akkor kommunista szellemiséget valló – „ifjak”: Horváth Márton, Karinthy Ferenc, Keszi Imre, Király István, Molnár Miklós, Pálóczi-Horváth György, Tardos Tibor írják. És természetesen Lukács György a maga elméleti célratörésével.

A szerkesztő külön öröme szolgált, hogy együtt dolgozhatott a régi barátal, s elsőként biztosíthatott nyilvánosságot a *Jókedv és buzgalom*, az *Óriás*, *A portugál királylány* című novelláinak, s ugyancsak elsőként adhatott ízelítőt – már 1949-ben és 1950-ben – a *Felelet* első kötetéből. Talán az is meglepődésére szolgált, hogy mindezzel párhuzamosan itt közölhette Illyés Gyula *Két férfi* című filmregényét, Veres Péter *Három nemzedék* című regénytrilógiájának néhány részletét, Weöres Sándor és a fiatalok: Juhász Ferenc, Nagy László verseit.

Mindezt azonban erősen beárnyékolta, hogy az általános politikai és szellemi légkör lassan egyre inkább besötétedett. A Lukács Györgyöt elparentáló „vitától” és a Rajk-per kommentálásától ugyan még sikerült a lapot távol tartani,

de a szovjet irodalom kolportálása, az 1949-es világifjúsági találkozó és a hetvenéves Sztálin ünneplése elől már nem lehetett elzárkózni. S a „fordulat éve” után – Horváth Márton: *Megjegyzések demokratikus irodalmunk kialakulásáról* című tanulmányával – hamarosan az irodalomban is bekövetkezik a „nyíltsisakos” szemléletváltás. „Fordulatát” példaszerűen szemlélteti az a kép, amelyet e programcikk Déryről és nagyregényéről igazgat az olvasó elé: „A Horthy-rendszer idején eljutott *A befejezetlen mondatig*, amely azonban minden érteke mellett politikailag és művészileg egyaránt befejezetlen. Az illegalitás korszakában Déry bizonyos fokig megismerkedett a mozgalommal, de nem a jó oldalról. Eljutott a Horthy-társadalom elég messzemenő kritikájához és a kommunista alakokkal való rokonszenvhöz, de csak addig a fokig, ameddig valamikor Gide és Malraux eljutott. Nem az a fő hiánya az ő kommunista ábrázolásának, hogy szektárius figurákat és mozgalmat rajzol, hanem az, hogy »szovjetmentes« kommunistáinak nem ad támasztékot, biztosságot, értelmet a Szovjetunió létezése . . .”⁷¹

Világos beszéd. Kár, hogy e passzust senki sem szembesítette a Lukács által Déry nyakába varrt „szektás” koncepcióval, amely irodalomtörténet-írásunkban napjainkig kísért.⁷²

Mindez már előrevetítette a szerkesztői „váltás” igényét is, amit azonban senki sem kívánt személyesen megbeszélni az érdekelttel. 1950 nyarán Németh Andorék gondtalanul pihentek Déryék leányfalusi üdülőjében, s augusztus elején Németh egyre fokozódó nyugtalansággal várta a postát – a Csillag szeptemberi számának kefelevonataival. Oravecz Paula visszaemlékezései tanúsítják, hogyan járult egyre komorabban – naponta több alkalommal is – az üres levelesládához, s hogyan ütötte le lábáról a hirtelen agyvérzés, amikor megtudta: a lap már más formátumban és más főszerkesztésében jelenik meg szeptembertől . . .⁷³

Pedig igyekezett. Megpróbált bírálataiban egyszerűbben fogalmazni az új olvasókhöz – most már így illet írni –, a „dolgozókhöz” – igazodóan, sőt még a lassan kötelezővé váló marxista terminológiába és szemléletbe is igyekezett belebújni. De csak „csikorogva” és átlátszó felemással sikerült, példa rá Déry *Jókedv és buzgalom* című elbeszéléskötetéről írt fogalmazványa. Szinte alapfokon magyarázza el: miből is áll az alkotói folyamat, hogyan alakítja át az író a jelenséget jelentéssé, „milyen eszközökkel”, „a szerkesztés minő fogásaival” tartja fenn az „a jelenség és értelem kényes egyensúlyviszonyát”. Mit jelent az író kezében a feldolgozott „történet”, hogyan alakítható át az általánosabb jelképpé stb. stb. Még a harmincas években született elbeszélések átpolitizálását is vállalja (belemagyarázva például a *Lepkék* történetébe a munkás- és parasztszövetség gondolatát), ám nem állja meg, hogy ne tegyen néhány megjegyzést a politikába burkoló és „jelszavakat népszerűsítő” dilettantizmus ellen, amely – finoman szólva – fontosabbnak tartja a „tételt” a „történetnél”.⁷⁴

1949-ben ez kezdett már nagyon „polgárinak” hangzani. S talán némileg érzékeltetni képes: miért is kellett Némethnek az immár az írószövetség lapjává alakított *Csillag* éléről távoznia.

Mindössze három éve volt még hátra. Valahogy túlélte agyvérzését, erőinek rövid számvetése után elkezdte feleségének diktálni emlékiratait, maradék idejében pedig a Misztótfalusi Kis Miklós életét bemutató regényén dolgozik. Hősének sorsában, aki lelkesen és tele jószándékkal tér vissza Hollandiából hazájába, hogy ott a betű és a szép könyv ügyét fellendítse, tulajdonképpen szintén önmagáról, nemes indítékú, de kudarcba fulladt terveiről írt. Persze ebben sem a régi már. *A betű mesterének* előadásmódja, stílusa fáradt, többnyire konvencionális. Sem ideje, sem türelme nem volt a mű „kihordásához”. Hol van ez a kötet a harmincas években piacra dobott történelmi regényeinek színvonalától? A Mária Terézia, Metternich vagy III. Napóleon élettörténeteit feldolgozó regényei, igaz, megrendelésre készültek, de minden üzleti vonatkozásuk ellenére is tele voltak ötlettel, szellemmel, s még az „ismerettermesztést” is tisztességes színvonalon képviselték.⁷⁵

És Déry? Megkeseredettségében a régi jó baráttal sem találják meg a régi hangot. Némethet zavarja Déry igyekezete s a *Felelet* első kötetének szolid sikere is. S talán Déry sem bizonyul eléggé figyelmesnek az elesett iránt. Németh állítólag egy novellában is kifejezésre juttatja ellenérzéseit, visszafizetve a húsz évvel korábban és róla mintázott Rácz alakjáért *Az átutazóban*. Hőse sikeres írói és politikai pályát fut be. Pályája csúcán felkeresi egy vidékről jött női rajongója, hogy felkérje egy előadás megtartására. A magabiztos vendéglátónak megtetszik vendége – és visszaél helyzetével. A „történet” az ágyban végződik . . .⁷⁶ Déry hagyatékában sajnos nem sikerült megtalálnunk az elbeszélés kéziratát, de feltételezett meglétét talán alátámasztja az a tény, hogy a „címezett” – mint annyi más esetben – ezúttal is remekművet kovácsol a „hozott” nyersanyagból. A *Kedves bópeer . . .!* bevezető „történetére” gondolunk, amelyben ugyanolyan helyzet exponálódik, mint Németh pamfletnek szánt írásában, csakhogy itt minden épp az ellenkezőjére fordul. A megvesztegetést elfogadó idős úr már nem képes teljesíteni férfiúi vállalását . . .

Melyiküknek volt „igaza”? Kár lenne firtatni. Németh után Déry is hamarosan megkapja a magáét: előbb 1952-ben a *Feleletet* ledorongoló vitában, utóbb az 1956-os szereplését megtorló börtönbüntetésében.

Bizonyos értelemben mindketten áldozatok voltak. S a szívósabbnak bizonyuló túlélő védelmében legyen mondva: lélegzethez jutva tisztességes módon kiállt az egykori barát emléke mellett. 1970-ben kitűnő esszéiben örököltette meg annak emberi és szellemalakját – bizonyos mértékig kiigazítva azt az egyoldalú képet, amelyet előzőleg róla – az Aranka-szerelem bonyodalmaiba ágyazottan – az *Ítélet nincs* visszaemlékezéseiben rajzolt.⁷⁷

Az *Élet és Irodalomban* megjelent portré meggyőző érvekkel érzékelteti Németh Andor hatalmas műveltségét, bohémsége és szórakozottsága mögött működő szinte hivatalnoki szorgalmát, személyiségének szorongató ellentmondá-

sait, amelyeket az analízisben próbált feloldani – beépítve e feloldódásba a mások munkájának katalizátorszerű elősegítését és ösztönzését.⁷⁸

Déry portréja egyben érzékelteti azokat a ki nem hordott művészi lehetőségeket is, amelyek jeles költői és prózai alkotásokba torkollhattak volna, ha el nem fojtják azokat a történelem külső szorításai. Talán nem tévedünk, ha e szorítások és szorongatások következményeinek láttán a kevésbé érzékeny barát – magára is gondolt. A Németh alkotóerőit szétroncsoló konfliktusok tanulságait igyekezett saját életében is hasznosítani: mint annyi más kortársa, megkísérelt kialakítani magában egy olyan túlélési és manőverezési technikát, amely személyiségének, tisztességének megóvása mellett alkalmassá válhatott művészi igényeinek a megőrzésére is.

Ebből a szemszögből visszatekintve Déry e kései írása egyben kettős tükör is: nemcsak kapcsolatuk pusztá indítékait tette láthatóvá, hanem annak rejtett kisugárzását és tanulságait is.

Ákár barátságuk záróköveként is felfogható.

JEGYZETEK

¹ Ld. Komlós Aladár: Elfelejtett arcok. Németh Andor. Élet és Irodalom, 1963. jan. 26. 4. sz. 5. és K. A.: Táguló irodalom. Bp. 1967. 254–257.

² Ld. Fejtő Ferenc: Németh Andor (1891–1953). Látóhatár (München) 1954. 3. sz. 162–165. és Híd (Újvidék), 1954. 4. sz. 199–201.

³ Réz Pál: Németh Andor. It 1971. 2. sz. 307–342. és R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Bp. 1973. 205–251. Utóbb az ugyancsak Réz Pál által sajtó alá rendezett A szélén behajtv a c. gyűjteményes kötet utószavaként is megjelent.

Németh sorsfordulóját illetően lényegében ugyanezt állítja Poszler György is A szélén behajtv a c. kötetről írt esszéjében: „Nem hiszem, hogy túloznék: Németh Andor sorsa a Fekete kolostorban dőlt el.” (Adalékok egy elsüllyedt irodalomtörténethez. It 1974. 3. sz. 676–682.)

⁴ A Fekete kolostorban töltött évekről és Németh Andor azt megelőző franciaországi élményeiről ld. Tverdota György: Amikor a vonatok elakadtak . . . In: Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Bp.–Szeged, 1993. II. köt. 916–924.

⁵ E kritikusi tevékenységet állítja az életmű középpontjába A szélén behajtv a c. kötet ismertetésében Pomogáts Béla: „Németh Andornak is van markáns írói műfaja . . . az irodalomkritika, a kritika szónak egy tágabb (franciásabb) értelmében, amely magába foglalja az irodalomtörténeti tanulmányt, az esszét, a bírálatot.” (ItK 1974. 3. sz. 389–393.) Egy későbbi tanulmányában így ír ugyanerről: „Németh Andor kritikai írásainak eszmetörténeti jelentősége van; az irodalmi tudat alakításában töltöttek be nem elhanyagolható szerepet.” (P. B.: Németh Andor mágikus szürrealizmusa. Hungarológiai Közlemények 1978. szept.–dec. 36–37. sz. 45–49. és P. B.: Sorsát kereső irodalom. Bp. 1979. 70–87. Itt: Az átutazó címmel.)

A kritikus személyisége és nézeteinek rendszere áll a Németh Andor életművét marxista szemszögből megközelítő kritikákban is. Ld. Hajdu Ráfi: Sors és mű. Népszabadság 1974. jan. 6., 5., Wéber Antal. Kritika, 1976. júl., 7. sz. 23., továbbá Agárdi Péter: Szemlélet és megközelítés. Valóság, 1974. 5. sz. 73–78. és A. P.: Korok, arcok, irányok. Bp. 1985. 116–124.

⁶ „A kritikus tevékenysége . . . megelőzi a kritikát, nem merült ki írásaiban. A szó elszáll, s csak a betű marad meg, ez igaz. De a négy szemközti elhangzott szó, a buzdítás, intés, ujjmutatás jobb

szolgálatot tesz a költőnek s ezzel a költészetnek, mint a legsikerültebb recenzió. Itt, a költőkkel való közvetlen érintkezésben fejt ki a kritikus hivatását s tisztjét a legintenzívebben, mikor az alakulóban levő művek sorsát determinálja, mikor basáskodik” – írja maga Németh egy 1937-ben keletkezett cikkében, egyben sajátos önarcképet is festve önmagáról. (Ld. A kritikus és a költő. A Toll, 1937. febr. 20. sz. 61–65. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 275–278.)

⁷ E kapcsolat első feldolgozása: Szabolcsi Miklós: Érik a fény. Bp. 1977. 446–452. Részletesebb, a két életmű teljes párhuzamát megrajzoló elemzés: Tverdota György: József Attila és Németh Andor. Forrás, 1981. ápr., 4. sz. 66–73. és T. Gy.: Ihlet és eszmélet. Bp. 1987. 182–204.

Maga Németh Andor két úttörő jellegű monográfiában örököltette meg a költő emlékét: József Attila. Bp. 1944. 222. l., továbbá József Attila és kora. Csillag, 1947–1948. (11 folytatásban) Közös – kritikainak tekinthető – kiadásuk: N. A.: József Attiláról. Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1989. 489. l.

⁸ Németh Andor: Emlékiratok. In: N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 589.

⁹ Az utolsó nemzeti költő. Nyugat, 1919. febr. 15. 4. sz. 343–348. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 561–569.

¹⁰ Lendvai István: Néhány adat az irodalmi patkányládához. Új Nemzedék, 1919. okt. 1. 3. sz. 1. A szerző Déry mellett még Lukács Györgyöt, Balázs Bélát és Kassák Lajost sorolja a „patkányok” közé.

¹¹ Talán nem követünk el kegyeletsértést, ha megemlítjük: az időskorban papírra vetett visszaemlékezések szépiptenek – Déry Tibor valójában véve nem volt az Írói Direktórium tagja. Ez a meglehetősen szűk testület csak a következőkből állt: Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Bíró Lajos, Kassák Lajos, Komját Aladár, Móricz Zsigmond, Osvát Ernő, Révész Béla, Szini Gyula és hivatalból Lukács György. Déry csak a jóval szélesebb választmányban kapott helyet – az alábbi írótrácsák között: Berkes Imre, Bresztovszky Ede, Elek Artúr, Farkas Antal, Fülep Lajos, Füst Milán, Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár, Halasi Andor, Hajdu Henrik, Heltai Jenő, Jób Dániel, Kabos Ede, Karinthy Frigyes, Kortsák Jenő, Kosztolányi Dezső, Latzkó Géza, Lesznay Anna, Mikos Lajos, Moly Tamás, Nagy Lajos, Révész Mihály, Rozványi Vilmos, Schöpplin Aladár, Szabó Dezső, Szász Géza, Tóth Árpád és Várnai Zseni. (Ld. Írói direktórium és választmány. Fáklya, 1919. máj. 11. 111. sz. 7.) Valószínű, hogy a Lendvai által felemlített incidens is e választmányban, pontosabban annak alakuló ülésén történt; s talán ez adhatott alapot Karinthy csípős megjegyzésére is, aki mint jövődöbéli választmányi tag lehetett szemtanúja Déry felesleges pattogásának.

¹² Németh először a *Ló, búza, ember* c. kötet kritikájában számol be róla (ld. 19. jegyz.), majd leírja József Attila c. visszaemlékezéseiben is (N. A.: József Attila. Bp. 1944. 51–52. és N. A.: József Attiláról. Bp. 1989. 38–39.). Déry verse: A barátom nálam aludt.

¹³ A korábbi Misilló királyságáról és a Világnyámról szóló írásait újraközi A szélén behajtva c. válogatás. Bp. 1973. 131–133., 136–141. Ám érdemes emlékeztetni a Mágylák énekelnek és már a dadaizmus hatását is tükröző Versek c. kötetek recenzióira is (Bécsi Magyar Újság, 1921. febr. 23., 46. sz. 3., 1921. márc. 15., 62. sz. 6.). Továbbá Némethnek egy interjúja, amelyet mintha elfelejtett volna a filológia: N. A.: Kassák Lajosnál. Jövő (Bécs), 1922. febr. 12., 37. sz. 78–8., febr. 19., 43. sz. 2–3.

¹⁴ Ld. például az alábbi passzust Kassák Versek c. kötetének recenziójából (13. jegyz.): „Hogy lesz művészetté a világ? A teória nyakas vitái nem érthetik meg, ami a költő magabamélyedésében önként megnyilvánul. A háborgó, ébredő és siberes világ közepén a költő figyel. Révületében úgy érzi, hogy 24 fiatal lány meszeli benne tisztára a falakat s egyszerre megleti a szavak egymáshoz fűződésének új kulcsát. Az indus különös tat vmasija ez a mámor, ahogy részmejl, hogy nincs különbség, s minden egymásra illeszhető. Nem értelmekeket közlök, csak összefüggésekre mutatok rá. Minden összetartozik, de pátoszatlanul.”

¹⁵ Ld. Dadaizmus. Nyugat, 1921. ápr. 1., 7. sz. 552–556. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 268–277. – Új irodalom elé? Független Szemle, 1921. aug.–szept. 8–9. sz. 301–308. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 235–253.

¹⁶ Ld. Kassák Lajos. Független Szemle, 1921. okt., 10. sz. 358–365. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 570–584.

¹⁷ Németh Andor szavai – az itt született versekről írt kritikájából. Ld. 19. jegyz.

¹⁸ Barátom nálam aludt. Napkelet (Kolozsvár), 1921. nov. 15., 22. sz. 1288. és D. T.: Ló, búza, ember. Bécs 1922. 12–13. és D. T.: A felhóállatok. Bp. 1970. 11–12., ill. 2. kiad. Bp. 1976. 11–13.

¹⁹ Apró anekdotikus részlet, de talán megérdemli a lábjegyzetet: a kritika következő mondatában megismételt „ódai bűgás” kifejezést a bécsi szedő, aki valószínűleg szintén emigráns volt – talán a honvágy freudi ösztönzésére – „óbudai bűgás”-nak szedte ki. Miatta a lap következő számában külön helyreigazításban kellett az olvasó elnézését kérni. (Ld. Bécsi Magyar Újság, 1922. máj. 9., 107. sz. 7–8. és máj. 10., 108. sz. 6.) A helyreigazítás nélküli javított szöveget ld. N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 145–146. – A mélylélektanral is kapcsolatba hozható szedési hibára először Ungvári Tamás Déry-monográfiája hívta fel a figyelmet (Bp. 1973. 70.).

²⁰ Az „értelmetlen” versekről. Diogenes (Bécs), 1923. dec. 22., 25–26. sz. 26–27. és N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 170–171.

²¹ Délután. A forradalom elemei. 2 x 2, 1922. okt., 1. sz. 5.

²² Ld. 8. jegyz. 626.

²³ Kommentár. Dokumentum, 1926. dec. sz. 6–12. és N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 174–180.

²⁴ Kivégzés, Fekete csillag, A szélén behajtv. Dokumentum, 1927. jan. sz. 10–11., Eurydice útja az alvilág felé. Dokumentum, 1927. márc. sz. 10–11. és N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 53–56., 59–61.

²⁵ Bori Imre: Németh Andor. In: B. I.: A szürrealizmus ideje. Újvidék, 1970. 49–52.

²⁶ Az új versről. Dokumentum, 1927. máj. sz. 24. és Új Symposion, 1968. márc., 35. sz. 10. (Az életmű kiadásban újraközöletlen.)

²⁷ Ld. Dokumentum, 1927. jan. sz. 12–15. – A két felvonásos színmű teljes szövegét az életmű kiadás közli: D. T.: Színház, Bp. 1976. 95–164.

²⁸ Déry egyébként heves vitakedvel hirdette a legkülönfélébb fórumokon szürrealista versfel fogását. Ld. A homokóra madarai. Korunk, 1927. márc., 3. sz. 181–186. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978., 1. köt. 316–323. (A hozzákapcsolódó vitával együtt újraközölte Bosnyák István. In: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1971. dec., 9. sz. 63–100.) Hasonló, ám élőszóban le folytatott vitáról számol be a Pesti Napló Legyen-e értelme a versnek vagy se? c. cikke (1928. ápr. 19. 89. sz.), amely Kosztolányi Dezső, Komlós Aladár, M. Pogány Béla és Szegi Pál hozzászólásairól is tudósít.

²⁹ Déry – Moholy Nagy László művészetéhez kapcsolódó – vonzalmairól ld. Déry Tibor és Berlin c. kötetünk Konstruktivizmus és üvegarchitektúra c. fejezetét. (Bp. 1994)

³⁰ Első megjelenése: Nyugat, 1928. júl. 1., 13. sz. 16–37. – Önálló füzetben való közzétételét a szakirodalom 1929-re datálja. A birtokunkban lévő példány dedikációjának keltezése (1928. dec. 31.) viszont arra utal, hogy az már 1928-ban elhagyta a nyomdát.

³¹ Déry Tibor: Ébredjetek fel! Literatura, 1929. júl., 7. sz. 242–243. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 203–205.

³² Ébredjetek fel! Bp. (1928) 26. és D. T.: Felhőállatok. Bp. 1970. 122., ill. 2. kiad. Bp. 1976. 142.

³³ Feltételezésünket Németh Andor 1931. március 18-i keltezésű, bukaresti képeslapjára alapozzuk (PIM Kézirattár), amely tréfásan nyugtázza az „örökbecsű” mű egy részének vételét.

³⁴ Ld. 8. jegyz. 646.

³⁵ Ld. Pomogáts Béla: Déry Tibor. Bp. 1974. 48–50., illetve Egri Péter: A kéthangú kiáltás. It 1969. 4. sz. 925–934.

³⁶ A kisregény a Nyíl regényűjság 1933. jan. 9-i 3. (86.) számaként látott napvilágot. 1945-ben Pesti felhőjáték címmel adták ki. Kötetben való megjelenései: A kéthangú kiáltás. Bp. 1968. 279–410., Alkonyodik, A bárányok elvéreznek. Bp. 1972. 263–388.

³⁷ Ld. a kisregény A Gellérthegy kisebb lett és a Váratlan látogató c. fejezeteket.

³⁸ Ld. 8. jegyz. 607–608.

³⁹ Egy regény s egy színdarab kéziratának elvesztéséről ld. 8. jegyz. 594. és 610.

⁴⁰ 1922-ben például nem élt a Svenska Dagblatt nagyvonalú ajánlatával, hogy tudósítson számára Közép-Európából. (Ld. 8. jegyz. 617.) De ugyanúgy elhanyagolta a Literarische Welttel és a Münchner Illustrierte Zeitunggal kialakult kapcsolatait. (Ld. uo. 652–653.)

⁴¹ Ld. a Váratlan látogató és a De profundis c. fejezeteket.

⁴² Két regény. A Láthatár 1927. márc.–ápr., 20. sz., 30. és N. A.: A szélén behajtva. 181–183.

⁴³ Déry Tibor: Ítélet nincs. Bp. 1969. 339.

⁴⁴ Ld. Egy foglalt páholy története. Újság, 1938. nov. 20–1939. ápr. 23. (21 folytatásban a lap vasárnapi számaiban.)

⁴⁵ A PIM Könyvtárban B 26.749 jelzetben.

⁴⁶ Ld. Kosztolányi Dezsőné: Karinthy Frigyesről c. kötetének A párdúc c. fejezetét. Bp. 1988. 85–96. (Irodalmi Múzeum)

⁴⁷ Literatura, 1927. aug., 8. sz. 263.

⁴⁸ Ld. a mű Üzenet a várból c. fejezetét. – Dr. Beck Salamon ügyvéd leveleinek tanúsága szerint Déryék válását 1928 novemberében mondta ki a bíróság. (PIM Kézirattár)

⁴⁹ Ld. 8. jegyz. 651.

⁵⁰ Ld. 8. jegyz. 657.

⁵¹ A Szegő-irodához kapcsolódik József Attila és Szántó Judit összeveszésének, illetve Judit öngyilkosságának a története. A makacsul hallgatag költőből Németh Andor „húzza ki” – barkochbázás útján – levertsége nyomasztó okát. A „sztorit”, mint ismeretes, többen is megírták. Először Kosztolányi Dezső Barkochba c. elbeszélésében, később Németh Andor József Attiláról írt könyvében, s utóbb Déry Tibor az *Ítélet nincs* 24. Két befejezetlen mondat c. fejezetében.

⁵² Németh Andorné: Emlékek. In: József Attila emlékkönyv. Bp. 1957. 220. és N. A.: József Attiláról. Sajtó alá rendezte Réz Pál. Bp. 1989. 463.

⁵³ Németh Andor: Szélgjegyzetek egy nagy regényhez. Forum, 1947. dec., 12. sz. 934. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 334.

⁵⁴ Marcel Proust módszeréről, tudomásunk szerint, először egy Szép Ernőről szóló bírálatában írt (Hetedikbe jártam. Bécsi Magyar Újság, 1922. jan. 6., 5. sz. 5.), majd korszakos jelentőségét külön cikkben is megvilágította: Az elveszett idő keresése. Bécsi Magyar Újság, 1922. dec. 10., 282. sz. 6. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 158–160.

⁵⁵ Franz Kafka: A változás. Ford. Márai Sándor. Szabadság (Kassa), 1921. aug. 23–szept. 1. 182–191. sz. (9 folytatásban) – Déry Tibor: A Kriska. Uo. 1921. aug. 3–18. 166–178. sz. (13 folytatásban).

Visszaemlékezései szerint: Németh Andort a húszas és harmincas években szinte folyamatosan foglalkoztatta Kafka. Ld. 8. jegyz. 608., 649. S a Kafka-hatás továbbadásáról Fejtő Ferenc is megemlékezik idézett nekrológiájában (ld. 2. jegyz.) – ám a „tanítvány” ez esetben: József Atilia volt.

⁵⁶ Déry szellemi építkezéséhez az említett években ld. Déry Tibor és Berlin c. kötetünk Az idő-ábrázolás bergsoni rétegei, továbbá A Zálogról és az Esméletről c. fejezetét. (Bp. 1994)

⁵⁷ Németh Lászlóról. Előadás a Magyar Rádióban, 1976. In: D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 734–737. – Németh László Proust-tanulmányának tényleges ösztönző hatását látványosan hitelesítik azok a Dubrovnikból Illyés Gyulának írt sorok, amelyek a több részletben közölt esszé folytatását reklamálják. Ld. „Kedves Tiborkám!” „Drága Gyuszikám!” (Déry Tibor és Illyés Gyula levelezése.) In: „Költő felelj!” Szerk. Tasi József. Bp. 1993. 109.

⁵⁸ André Gide szovjetellenes könyvének magyar fordítását elkoboztatta az ügyészség. Pesti Napló, 1937. febr. 23., 43. sz. 10.

⁵⁹ Levelezésük emlékei a PIM Kézirattárban.

⁶⁰ Déry-hagyaték, PIM Kézirattár.

⁶¹ Ld. 8. jegyz. 696–697.

⁶² Beregi Tivadar: Ismeretlen interjú Németh Andorral. Kritika, 1985. febr., 2. sz. 23.

⁶³ Murányi Gábor: Németh Andor ismeretlen emlékirat-töredéke. Magyar Nemzet, 1987. dec. 24., 303. sz. 15. Feltételezhetően Réz Pál által sajtó alá rendezett (A szélén behajtva. Bp. 1973. 541–737.) töredékes Emlékiratok kiegészítése – a PIM Kézirattárban.

⁶⁴ (Murányi Gábor) m. g.: A Csillag megalakulása és története. Németh Andor ismeretlen emlékirat-töredéke. Magyar Nemzet, 1987. dec. 27., 304. sz. 4.

⁶⁵ Pacsek Józsefné életműinterjúja Oravecz Paulával. Gépirat a PIM Hangtárban. 123.

⁶⁶ Szélgjegyzetek egy nagy regényhez. Forum, 1947. dec., 12. sz. 934–948. és N. A.: A szélén behajtva. Bp. 1973. 334–350.

⁶⁷ Lukács György: Levél Németh Andornak Déry Tibor regényéről. Forum, 1948. jan., 1. sz. 40–49. és L. Gy.: Magyar irodalom, magyar kultúra. Bp. 1970. 520–531.

⁶⁸ Ld. Botka Ferenc: Újraolvasott klasszikus. C. E. T. 1994. jan.–febr. sz. 82–99.

⁶⁹ Ujhelyi Szilárd megállapításai. Ld. a vele készített interjút in: Kortársak Déry Tiborról. Bp. 1994

⁷⁰ Ld. 7. jegyz.

⁷¹ Ld. Csillag 1950. jún., 31. sz. 35. A tanulmány a szerző Lobogunk: Petőfi c. kötetének bevezetőjéül készült.

⁷² A Németh–Lukács koncepció makacsul él tovább Ungvári Tamás és Pomogáts Béla Déryről írt monográfiáiban, s tovább örökíti Poszler György idézett esszéje is. Ld. 3. jegyz.

⁷³ Ld. Oravecz Paula visszaemlékezéseit: 65. jegyz. 247–249.

⁷⁴ Ld. Szövegértelmezés. Déry Tibor: Jókedv és buzgalom. Csillag, 1949. jan., 14. sz. 47–52. és N. A.: A szélén behajtv. Bp. 1973. 365–376.

⁷⁵ Talán nem érdektelen – már csak a filológiai teljesség kedvéért sem – felsorolnunk Némethnek e méltatlanul elfeledett köteteit: A párizsi kommün (1932), Mária Terézia (1938), Metternich vagy a diplomácia magasiskolája (1939), A császár-diktátor (1939), s ide kívánkozik a Teleki László életét Horváth Zoltánnal közösen feldolgozó A kegyenc is.

⁷⁶ E csak „legendában” létező elbeszélésről Réz Pál szóbeli közlése nyomán frunk, ezúttal is megköszönve segítségét.

⁷⁷ Ld. az Ítélet nincs már említett 19., Ódivatú szerelem és 20., Agilis ifjú alakom c. fejezeteit.

⁷⁸ Németh Andorról. Élet és Irodalom, 1972. okt. 31., 44. sz. 4–5. és D. T.: Botladozás. Bp. 1978. 1. köt. 668–675. – N. A.: A szélén behajtv. c. kötet bevezetőjeként is megjelent.